

Zadanie publiczne pn. II Konferencja naukowa „Trwanie pod obcą władzą – wojna i ludzie. Mazowsze Północno-Wschodnie w okresie zaborów” dofinansowana ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

Mgr Maria Weronika Kmoch

Ludność kurpiowska wobec powstań narodowych

Tekst ma na celu zasygnalizowanie najważniejszych wątków w zakresie stosunku ludności kurpiowskiej Puszczy Zielonej i Puszczy Białej do powstań narodowych w XIX w. oraz pamięci o nich w regionie.

Mianem *powstań narodowych* w tym tekście określa się powstanie listopadowe (1830–1831) i styczniowe (1863–1864). *Ludność kurpiowska* zaś to ludność wiejska, katolicka, zamieszkała na obszarze puszczy: Zielonej i Białej na terenie Mazowsza Północno-Wschodniego. Puszcza Zielona (Zagajnica) między XVI w. a XVIII w. należała do królów polskich i była podzielona na starostwa przasnyskie, ostrołęckie i łomżyńskie. W okresie powstań był to teren między granicą rosyjsko-pruską, Chorzalami, Przasnyszem, Ostrołęką, Łomżą i Kolnem. To teren nieprzecinany niekurpiowskim osadnictwem, ledwo punktowo koło Karaski na początku XIX w. pojawiają się osadnicy niemieccy. Na zachodzie puszczy notujemy też wieś szlachecką Budne-Sowięta. Ludzie tu mieszkający określani byli mianem Kurpi lub Kurpików.

Z kolei w Puszczy Białej należącej do biskupów płockich, w widłach Bugu i Narwi, między miastami Pułtusk, Wyszaków, Brok i Ostrów Mazowiecka, Kurpie pojawili się w XVIII w. Zostali tu sprowadzeni z Puszczy Zielonej w kilku etapach przez biskupów płockich i osadzeni na prawie czynszu w wybranych wsiach zarówno na zachodzie puszczy, gdzie dominowało rolnictwo, jak i wschodzie, gdzie przeważały zajęcia leśne, np. smolarstwo, bartnictwo. Celem była

gospodarcza odbudowa po zniszczeniach spowodowanych XVII- i XVIII-wiecznymi wojnami, głównie północną, oraz epidemiami. W wyniku wewnątrzregionalnych migracji już w XIX w. niekiedy tylko te wsie, w których biskupi zasadzili Kurpiów, były uważane za kurpiowskie. Niektóre osady w Puszczy Białej były całkowicie, inne częściowo zasadzone Kurpiami-czynszownikami. Resztę ludności wiejskiej stanowiło dawne chłopstwo pańszczyźniane. W regionie były też dobra szlacheckie (ziemiańskie) oraz osadnicy niemieccy¹.

W XIX w. omawiany obszar nadal miał charakter puszczański, chociaż już w końcu XVIII w. o wielu wsiach w Zagajnicy pisano, że zajmują teresy wylesione, wręcz pustynne². Niemniej stopień zalesienia był o wiele wyższy niż współcześnie. Poza tym lasy w puszczy północnej poprzecinane były rozlewiskami Orzyca, Omulwi, Pisy, Szkwy, Rozogi czy Piasecznicy. Większość została uregulowana dopiero w międzywojniu³. Warunki naturalne sprawiły, że w każdym powstaniu narodowym w XIX w. Puszcze Zielona i Biała były wykorzystywane w działaniach wojennych. Duże kompleksy leśne, piaszczyste drogi i rozlewające się szeroko rzeki w Zagajnicy stanowiły naturalne przeszkody dla nieprzyjaciela, służyły Polakom do zamaskowania ruchów powstańczych, przerzutów wojsk i blokowania szlaków wroga, a także przemytu broni z Prus Wschodnich⁴. W czasie powstania styczniowego w Puszczy Białej więcej starć zbrojnych miało miejsce w tzw. grupie ostrowskiej, na wschodzie regionu, gdzie znajdowały się zwarte kompleksy leśne, położone dalej od Warszawy i w przeważającej większości zamieszkałe przez

¹ Szerzej zob. M.W. Kmoch, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej. Szkic historyczno-etnograficzny*, [w:] *Kurpie*, cz. 1: *Pieśni i obrzędy doroczne*, red. W. Grozdek-Kołacińska, Warszawa 2025, s. 17–26.

² M. Tomczak, „Pustynia kurpiowska” – studium z dziejów krajobrazu Puszczy Zielonej, „*Rocznik Mazowiecki*”, 27 (2015–2016), s. 199–215.

³ M.W. Kmoch, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej...*, s. 25, 37.

⁴ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała w latach 1815–1864*, [w:] *Brok i Puszcza Biała*, red. J. Kazimierski, Ciechanów 1989, s. 93; Z. Lorenc, *Powstanie styczniowe na Ziemi Jednorożeckiej*, Jednorożec 2016, s. 41; J. Szczepański, *Społeczeństwo Mazowsza Północnego wobec powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu. Tom studiów wydany z okazji 150. rocznicy wybuchu powstania styczniowego*, red. L. Zygmier, Ciechanów 2013, s. 122.

ludność kurpiowską⁵. W Puszczy Zielonej najwięcej starć było w pasie nadgranicznym⁶.

W takich warunkach konieczne było oparcie się na ludności miejscowej, nawet jeśli w danym wystąpieniu na omawianym terenie walczyły jednostki złożone z osób spoza regionu. Po pierwsze Kurpie najlepiej znali puszcze i mogli pomóc się przez nie przeprować. Służyli za przewodników zarówno w powstaniu listopadowym⁷, jak i w styczniowym⁸.

Kurpie na mocy przywilejów królewskich w Puszczy Zielonej i biskupich w Puszczy Białej, które honorowały dawne królewskie obietnice dla Puszczańców sprowadzonych z Zagajnicy, mieli prawo posiadania broni i poruszania się po puszczech, korzystania z ich dóbr. Choć w XIX w. zaborca rosyjski zakazał noszenia broni, to Kurpie chowali strzelby w domach lub innych zaufanych skrytkach i gdy były potrzebne, z nich korzystali. Co najmniej od II poł. XVIII w. opowiadano o wręcz legendarnych umiejętnościach strzeleckich Kurpików⁹.

Kurpie zaciągnęli się do obu powstań z powodów, które możemy nazwać patriotycznymi. Mieli już w tym aspekcie pewne tradycje, bo również do powstania kościuszkowskiego w 1794 r., jeszcze za istnienia I RP, ustosunkowali się pozytywnie. Omawiany teren stanowił wówczas aprowizacyjny łącznik między Warszawą a Wilnem oraz zaplecze rekrutów¹⁰. Generał Antoni Madaliński, który 12 III 1794 r. wyruszył z Ostrołęki z I Wielkopolską Brygadą Kawalerii Narodowej, a po drodze zaciągnął oddział Kurpików – pieszych strzelców, miał poparcie drobnej szlachty i Kurpików. Agitację wśród Kurpiów Puszczy Białej prowadził podkomorzy nurski Aleksander Zieliński¹¹. W powstaniu listopadowym Kurpie walczyli w jednostkach organizowanych w regionie jako część istniejących

⁵ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała...*, s. 114.

⁶ S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863–1864 (województwo płockie)*, oprac. i wstęp B. Kalinowska, Ostrołęka 2014, s. 16 (mapa 1).

⁷ K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe w województwie płockim. Mobilizacja i działania zbrojne*, Ostrołęka 2024, s. 346.

⁸ Z. Lorenc, *Powstanie styczniowe...*, s. 55.

⁹ M. Woźniak, Ł. Gut, Wokół przysłowia „strzela jak kurp”. *Historycznoliterackie refleksje o Kazimierzu Władysławie Wójcickim*, „Rocznik Mazowiecki”, 30 (2021), s. 159–170.

¹⁰ J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa i okolic*, Warszawa 1998, s. 53.

¹¹ M.W. Kmocho, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej...*, s. 49.

oddziałów, choć początkowo planowano stworzenie z nich osobnych jednostek¹². Kurpie stosunkowo licznie zgłaszali się do powstań narodowych¹³. Wydaje się, że większe ich zaangażowanie notujemy w powstaniu styczniowym niż w listopadowym – większa była już świadomość narodowa. Czasem liczba chętnych przewyższała możliwości zbrojeniowe, o czym wspominał jeden z dowódców z 1863 r. w Puszczy Białej Bronisław Deskur: *Wyszliśmy z Grzędki w 200 przeszło ludzi (gdyby była broń, cała ludność kurpiowska stanęłaby z bronią, nie trzeba było jej werbować). Kurpie przyjmowali nas wszędzie z otwartym sercem i chętnie dzieli się wszystkim, co sami mieli*¹⁴. Nie oznaczało to jednak, że zaciąganci do oddziałów powstańczych Kurpie od razu byli wyposażani w broń. Wielokrotnie i obu powstaniach raportowano, że brakuje podstawowego wyposażenia. Co więcej, z czasem zmieniały się możliwości zaciągu i rodzaj używanej broni, co np. wpływało na mniejszego odsetka ludności kurpiowskiej w oddziałach powstańczych w 1830–1831 r.

Kurpie z Zagajnicy świetnie sprawdzali się też na pograniczu z Prusami, gdyż, żyjąc przez wieki w pobliżu kordonu, który z jednej strony stanowił granicę, z drugiej był łącznikiem, znali odpowiednie przejścia, mieli znajomości, kontakty, umiejętności. Dzięki temu mogli w przechwytywać wrogich kurierów, rozbijać transporty żywności i paraliżować dostawy dla Moskali. Pomagali też w przerzucie broni dla powstańców¹⁵.

Warunki naturalne i umiejętności Kurpiów sprawiały, że w puszczach prowadzono działania partyzanckie w oparciu o ludność miejscową. Wsławił się np. oddział kpt. Józefa Zaliwskiego, nazywany nawet *Kurpikami Zaliwskiego* – działał w lasach między Skrodą, Pisą, Omulwią i Narwią. Partyzantka napady na

¹² K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe...*, s. 125–130, 133, 330–333; J. Szczepański, *Dzieje Wyszkowa...*, s. 98.

¹³ K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe...*, s. 64.

¹⁴ *Pamiętnik Bronisława Deskura*, [w:] *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie*, Lublin 1966, s. 101, [cyt. za:] *Materiały źródłowe*, [w:] K. Krajewski, D. Gałaszewski, A. Obrębska, *Kurpie. Semper fidelis*, Warszawa 2014, s. 133.

¹⁵ A. Szmyt, *Organizacja zakupu broni dla powstania styczniowego i jej przemyt na Kurpie przez teren Prus Wschodnich*, [w:] *Pogranicze mazursko-kurpiowskie. Materiały z sesji naukowej (14 listopada 1997 roku)*, red. S. Achremczyk, J. Gołota, Olsztyn–Ostrołęka 1998, s. 47–53.

małe oddziały carskie wysyłane do przygranicznych miast po zaopatrzenie, osłabiając armię wroga. Także płk Józef Godlewski prowadził kurpiowską partyzantkę na wschodzie Zagajnicy¹⁶. W Puszczy Białej w okresie insurekcji styczniowej powstały tzw. nieruchome oddziały złożone z młodych mężczyzn z kilku sąsiednich wsi. W razie potrzeby stawiały się na rozkaz dowódców oddziałów powstańczych, napadali na Moskali, niszcząc strukturę administracyjną, likwidując patrole kozackie, siejąc strach¹⁷.

Wiemy też o zaangażowaniu ludności miejscowej, która nie należała do oddziałów powstańczych, ale włączała się w walkę. Przykładowo w czasie bitwy pod Nagoszewem w Puszczy Białej, największej na Kurpiach w powstaniu styczniowym, miejscowi gospodarze udostępniili swoje zagrody na stanowiska powstańcze. Niekorzystną sytuację powstańców zmieniło wsparcie oddziału kosynierów prowadzonego do starcia przez benedyktyna z Pułtuska ks. Feliksa Andrzeja Rostkowskiego (kapelana w oddziale Jakuba Jasińskiego)¹⁸ – pewną rolę pełniło postrzeganie Moskali jako niewiernych, a powstania jako... niemal krucjaty. Zaangażowało się ok. 100 Kurpiów z Nagoszewa pod dowództwem Stanisława Mańkowskiego i ok. 50 mieszkańców okolic, m.in. z kurpiowskich wsi Laskowizna, Puzdrowizna, Kuskowizna, Turka i Osuchowa. Zaatakowali tyły wroga, a to zaskoczenie wywołało zamieszanie wśród Rosjan¹⁹. Nagoszewiacy Maciej Koziół, Łukasz i Jan Stelmaszczykowie oraz Sobieski, jak przekazuje tradycja, podpalili własne zagrody, w których ukryły się wojska carskie. Zginęli z zabarykadowanymi Moskalami²⁰. Władze rosyjskie rozkazały aresztować osoby podejrzane o udział w bitwie²¹. Ludność kurpiowską represjonowano za udział w powstaniu

¹⁶ K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe...*, s. 346; M.W. Kmoch, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej...*, s. 51.

¹⁷ M.W. Kmoch, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej...*, s. 51–52.

¹⁸ J. Szczepański, *Spółeczeństwo Mazowsza Północnego...*, s. 127.

¹⁹ A. Miler, *Powstanie styczniowe w Puszczy Białej*, [w:] *Puszcza Biała. Przyroda, krajobraz, historia*, red. L. Dybowski, A. Morawska, Wyszaków–Ostrów Mazowiecka–Pułtusk 2012, s. 187.

²⁰ A. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej do 1914 roku*, Ostrów Mazowiecka 2007, s. 83; J. Szczepański, *Spółeczeństwo Mazowsza Północnego...*, s. 131.

²¹ A. Miler, *Powstanie styczniowe...*, s. 187.

aresztowaniami albo zsyłkami²². W 1868 r. korespondent z Łomży relacjonował „Dziennikowi Poznańskiemu”: *Szczególnie pomiędzy Kurpiami wzrasta zacięta nienawiść do rządu, który zakazem posiadania broni i polowania jako też chodowania pszczoł w puszczech odciął dwa główne źródła ich dobrobytu. Za przechowywanie powstańca Nowaka trzy wioski kurpiowskie Osuchowo, Udrzyn i Ukrzynek zapłaciły 500 rubli²³. Represjonowano kapłanów z regionu wspierających powstanie styczniowe na różne sposoby²⁴ (Myszyniec, Wyszaków)²⁵. Myszyniec stracił prawa miejskie za poparcie dla powstania styczniowego²⁶.*

Oczywiście nie wszyscy Kurpie zgłosili akces do powstania, niektórzy woleli zostać na miejscu z rodziną i w inny sposób włączyć się w sprawę narodową. Kurpianki i Kurpie angażowali się więc w szycie mundurów czy wyposażenie koni. W 1830 r. przekazywali dobrowolne ofiary pieniężne (wyróżniły się parafie Kadzidło na Kurpiach Zielonych i Poręba na Kurpiach Białych), dokładali się do organizowanych przez kapłanów zbiórek naczyń liturgicznych do przetopienia. W 1862 i 1863 r. w kuźniach w kurpiowskich wsiach wytwarzano kosy, remontowano fuzje i pałasze, gromadzono materiały opatrunkowe²⁷. Kurpie wspierali partyzancki wywiad²⁸, dawali podwoły²⁹, udostępniali kwatery³⁰ i żywili oddziały powstańcze³¹, o czym w odniesieniu do 1863 r. wspominał Bronisław Deskur³². Wyłapywali też podejrzanych i agentów rządu carskiego, odstawiając do oddziałów powstańczych³³.

²² ks. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo katolickie diecezji płockiej w okresie powstania styczniowego*, [w:] *Powstanie styczniowe na Północnym Mazowszu...*, s. 131–132.

²³ „Głos Wolny”, 1868, 179, s. 722.

²⁴ J. Szczepański, *Spółeczeństwo Mazowsza Północnego...*, s. 126.

²⁵ ks. M.M. Grzybowski, *Duchowieństwo katolickie diecezji...*, s. 141, 145.

²⁶ Z. Lorenc, *Powstanie styczniowe...*, s. 81.

²⁷ M.W. Kmoch, *Kurpie Puszczy Zielonej i Białej...*, s. 51.

²⁸ A. Dobroński, *Brok i Puszcza Biała...*, s. 111.

²⁹ Z. Lorenc, *Powstanie styczniowe...*, s. 56.

³⁰ J. Szczepański, *W Królestwie Polskim 1815–1864*, [w:] *Dzieje Pułtuska*, t. 2: 1795–1989, red. A. Koseski, J. Szczepański, Pułtusk 2017, s. 147.

³¹ K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe...*, s. 346.

³² *Pamiętnik Bronisława Deskura*, [w:] *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie*, Lublin 1966, s. 101, [cyt. za:] *Materiały źródłowe*, [w:] K. Krajewski, D. Gałaszewski, A. Obrębska, *Kurpie. Semper fidelis*, Warszawa 2014, s. 133.

³³ J. Szczepański, *W Królestwie Polskim...*, s. 148.

Zarówno źródła z epoki, jak też późniejsze opracowania podkreślają pozytywne ustosunkowanie ludności kurpiowskiej obu puszczy do powstań narodowych, chwając ofiarność i wieloaspektowe wsparcie oraz uwypuklając jej aktywny udział w starciach z Moskalami, determinację i konsekwencję w walce. Niemniej warto zaznaczyć, że np. w odniesieniu do powstania listopadowego Krzysztof Augustyniak wspominał, że notowano „niewiele wzmianek” na temat negatywnego stosunku Kurpiów do insurekcji³⁴. Postawy ludności kurpiowskiej wobec powstań w XIX w. były różne: od obojętności przez ambiwalentne przyglądanie się, wspieranie na różne sposoby do udziału w czynnej walce – z przewagą jednak postaw pozytywnych. Zwracali uwagę ówczesnych i często pojawiali się w źródłach jako grupa o określonej tożsamości, wyróżniająca się warunkami życia, zamieszkała na zawartym terenie, nieco zmitologizowana przez opowieści o bitności sięgającej czasów potopu szwedzkiego (choć wówczas na północno-wschodnim Mazowszu nie było jeszcze Kurpi). Niemniej te opowieści potrzebne były i wówczas, i później do budowania tożsamości lokalnej i narodowej, pokazywania pozytywnych przykładów w celu agitacji na rzecz walki z zaborcą.

Temat referatu można traktować szerzej niż tylko odniesienie do okresu powstańczego. O znaczeniu wystąpień dla miejscowej ludności świadczy też pamięć o nich pielęgnowana zaraz po wypadkach albo w kolejnych latach, wiekach.

W miejscach bitew wystawiono wiele krzyży i kapliczek, tam też chowano powstańców. Ich groby otaczano szacunkiem i dbano o nie. Np. w 1897 r. w Wiśniewie w grupie ostrowskiej Puszczy Białej *społeczeństwo ziemi wiśniewskiej* wystawiło krzyż przydrożny upamiętniający poległych w powstaniu styczniowym. W 1913 r. w Nagoszewie powstał pomnik hołdujący zaangażowanym w bitwę sprzed pół wieku, a w 2002 r. miejscowa szkoła zyskała imię Powstańców 1863 roku³⁵. W Puszczy Białej istnieje zorganizowana sieć miejsc pamięci w postaci

³⁴ K. Augustyniak, *Powstanie listopadowe...*, s. 346.

³⁵ *Bitwa pod Nagoszewem*: https://pl.wikipedia.org/wiki/Bitwa_pod_Nagoszewem (dostęp 15 X 2025 r.).

ustandaryzowanych drewnianych kapliczek i towarzyszących im tablic informacyjnych. Znajdziemy je np. w Przetyczy, Porębie i Łączce.

Tak jak na początku listopada 1863 r. Kurpie z Żelaznej, Rzodkiewnicy i okolic opiekowali się rannymi w miejscowym starciu³⁶, tak i po latach opiekują się pomnikiem powstańca wystawionym w Żelaznej Rządowej w 2013 r.³⁷ Na zachodnim skraju Puszczy Zielonej, na tzw. Polskiej Kępie wielokrotnie odbywały się rekonstrukcje bitwy z czerwca 1863 r., a co roku miejscowa społeczność organizuje piknik patriotyczny, na który składają się prelekcje i odczyty, hołd poległym i zaangażowanym w bitwę przy pomniku i krzyżu, ogniska, msza o świcie na nadorzyckim wzgórzu³⁸.

Przekaz na temat powstań i ofiarności ludności kurpiowskiej w walce z zaborcą wykorzystywano w edukacji w międzywojniu, wskazując czasem konkretne miejsca pamięci o tragicznych wydarzeniach³⁹. Do dzisiaj powstania narodowe, szczególnie styczniowe, pełni w Puszczy Zielonej i Białej ważną rolę w kontekście tożsamości lokalnej.

Streszczenie

Artykuł ukazuje w zarysie postawę ludności Kurpiowskiej wobec kolejnych walk niepodległościowych. Autorka nie ogranicza się jedynie do kalendarycznego przedstawienia zagadnienia. Zauważa także inny aspekt swojego tematu – pamięć Kurpiów o wspomnianych wydarzeniach.

Summary

This article outlines the attitude of the Kurpie population towards the subsequent independence struggles. The author does more than merely present the issue

³⁶ Z. Lorenc, *Powstanie styczniowe...*, s. 74.

³⁷ Tamże, s. 118–120.

³⁸ Tamże, s. 107–115.

³⁹ A. Dobroński, *Dzieje Ostrowi Mazowieckiej...*, s. 85.

chronologically. She also notes another aspect of her topic: the Kurpie people's memory of these events.

Słowa kluczowe

Kurpie, powstanie listopadowe, powstanie styczniowe

Keywords

Kurpie, November Uprising, January Uprising